

УДК 235.3 32.03

Віталій Шуміло

ЧЕРНІГІВСЬКЕ ЗАСЛАННЯ С. О. НІЛУСА 1926–1928 рр.: ЗА МАТЕРІАЛАМИ СЛІДЧОЇ СПРАВИ ОДПУ

DOI: 10.5281/zenodo.4740145

© В. Шуміло, 2021. CC BY 4.0

Біографія дореволюційного церковного письменника С. О. Нілуса (1862–1929) досить широко досліджена, а його книги, присвячені діяльності православних подвижників благочестя, знову перевидаються і користуються попитом читачів. Однак у його біографії до недавнього часу все ще залишалися «білі плями», головним чином через відсутність необхідних документів, у результаті чого деякі періоди його життя та діяльності досі не вивчені. Один із таких періодів – заслання 1926–1928 рр. С. О. Нілуса до Чернігова та його арешт у Чернігові в 1927 р. з подальшою висилкою за межі УРСР. Про чернігівський період життя письменника в літературі трапляються лише епізодичні згадки, оскільки матеріали щодо його проживання в Чернігові, арешт, перебування під слідством та ін. до недавнього часу були засекречені. Розсекречення в Україні архівів карних органів СРСР і, зокрема, слідчих справ ОДПУ–НКВС 1920–1930-х рр. дозволило ознайомитися, без будь-яких купюр, зі справою С. О. Нілуса в Чернігові, а матеріали цієї слідчої справи в повному обсязі запровадити до наукового обігу. У запропонованій статті вперше проводиться детальний аналіз слідчої справи № 36 Чернігівського ОДПУ на С. О. Нілуса, публікуються документи, які відкривають раніше невідомі факти біографії письменника, дати його арештів, коло спілкування в Чернігові і т. п., що і є метою публікації. **Наукова новизна** полягає в запровадженні до наукового обігу матеріалів «чернігівської» слідчої справи С. О. Нілуса, які раніше були засекречені.

Ключові слова: С. О. Нілус, церковний письменник, гоніння на Церкву, чернігівська єпархія, репресії в СРСР.

Письменницька доля відомого літератора та церковного діяча дореволюційних часів Сергія Олександровича Нілуса (1862–1929) тісно пов'язана з Україною. Як С. О. Нілус сам зазначає в одній зі своїх книг, саме в Україні він отримав «духовний поштовх», «духовні враження», які врешті-решт подвигли його взятися за перо: «В 1882 году ... я был в Киеве. Стояли чудные сентябрьские дни, на которые так щедрна бывает наша южно-русская (українська – В.Ш.) осень. Уличная киевская жизнь кипела и была ключом: весь Киев, казалось, от мала и до велика жил на улице; особенно Крещатик бурлил и шумел веселой, оживленной и впечатлительной толпой, той толпой, какой обычно не встретишь на городских улицах нашего севера. Под жарким солнцем юга рождаются, растут и созревают характеры совсем иного типа, чем те, которыми дарит нас наше тусклое, бледно-гуманное, холодное небо»¹.

¹ Нілус С. «Близ есть, при дверех...» О том, чему не желают верить и что так близко. Сергиев-Посад: Тип-я Свято-Троице-Сергиевой лавры, 1917. С. 3–4.

У ці теплі вересневі ночі кияни споглядали дивовижне явище на небі – комету, «блестящую, яркую, огромную, прорезавшую своим хвостом около трети видимого юго-западного неба и как-то внезапно появившуюся на киевском горизонте. Теплыми и темными осенними ночами весь Киев собирался к памятнику Св. Владимира наблюдать это таинственно-грозное небесное явление. От этого памятника оно особенно хорошо было видно во всей своей ослепительно-величавой устрашающей красоте. Поистине величественное и жуткое было это зрелище!...»² Це «величне і моторошне видовище» над київським небом настільки вразило «христианина только по имени» Нілуса, що стало причиною справжньої метаної та змусило замислитися над важливими та складними духовними питаннями, а відтак стало й «предметом размышления, но уже не с обыденно-мирской точки зрения, а с христианско-эсхатологической»³. Так з'явилися його найкращі книги про подвижників благочестя православної Церкви: «Великое в малом» (1903), «Сила Божия и немощь человеческая» (1908), «Святыня под спудом» (1911), «На берегу Божьей реки» (1911) та інші. А відкриття С. О. Нілуса в царині християнської аскетичної вчення прп. Серафима Саровського про «стягання Духа Святого»⁴ – спричинило справжній «духовний сплеск» в Руській Церкві (й ширше – в помісних Церквах православної ойкумени) та сприяло розвитку руху ісихазму від столиці імперії до її найвіддаленіших куточків⁵.

Під час громадянської війни С. О. Нілус із дружиною Оленою Олександрівною переховувався від більшовиків саме в Україні, що й зберегло йому життя: «в первые же дни революции Нилусов посетил князь Владимир Давидович Жевахов, будущий епископ Иоасаф, который пригласил их переехать в его полтавскую усадьбу Лиовицу, Пирятинского уезда. ... Нилусы сразу приняли это предложение. Они немедленно переехали на Украину. Если бы они этого не сделали, они бы не уцелели. В Новгородской губернии вскоре начался голод и страшнейший террор. Все местные друзья Нилусов погибли. В Полтавской же губ[ернии] еще долгое время не было нарушено мирное положение: народ продолжал жить в довольстве... Конечно, вскоре после прихода советской власти всего этого не стало»⁶. В Україні у 1919 р. вийшло й останнє друковане видання С. О. Нілуса – життєпис відомого київського подвижника-ісихаста схиґумена Серафима (Ковша, 1850–1920)⁷.

Ці події з життя С. О. Нілуса більш-менш відомі й описані дослідниками творчості письменника, але є один епізод із часів його перебування в Україні, про який в літературі трапляються лише згадки. Його детальний опис став можливим тільки в наші часи завдяки декомунізації в Україні, коли для дослідників став вільним доступ до багатьох раніше засекречених документів, зокрема – до слідчих справ ОДПУ–НКВС 1920–1930-х рр. Йдеться про перебування та арешт С. О. Нілуса в Чернігові в 1926–1928 рр. У запропонованій статті вперше запроваджуємо до наукового обігу матеріали цієї слідчої справи в повному обсязі⁸. Раніше лише деякі документи із неї були доступні для дослідників⁹.

² Нілус С. «Близ есть, при дверех...» О том, чему не желают верить и что так близко. С. 4.

³ Там же.

⁴ Нілус С. Великое в малом. Изд. 3-е, исправленное и дополненное. Сергиев-Посад: Тип-я Свято-Троице-Сергиевой лавры, 1911. С. 179–219.

⁵ Кологривов Иоанн, иеромонах. Очерки по истории русской святости. Siracusa, 1991. С. 398–403; Стрижев А. Н. По следам Сергея Нилуса: Раздумья, встречи, разыскания. Москва: Паломник, 1999. С. 122–153.

⁶ Концевич Н. Ю. Краткое жизнеописание С. А. Нилуса. *Неизвестный Нилус* / Публ., сост., коммент. Р. В. Багдасаров, С. В. Фомин. В 2-х тт. Москва: Паломник, 1995. Т. 1. С. 33–34.

⁷ Нілус С. А. Игумен Мануил (в схиме Серафим): Основатель Рождество-Богородичного монастыря в Церковщине под Киевом и Свято-Георгиевского скита близ г. Умани Киевской губернии. Киев: Тип-я 1-й Киевской артели печатного дела, 1919. 246 с. Детальный анализ книги див.: Дятлов В. Остання книга С. О. Нілуса. *Київська старовина*. 2002. № 3. С. 52–59.

⁸ Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). Ф. Р-8840. Оп. 3. Спр. 3175. 38 арк.

⁹ Шумило В. Схиархимандрит Лаврентий и его время: Очерк церковной истории Черниговщины (1868–1950 гг.). Чернигов: Вера и жизнь, 2001. 68 с.; Михайловский Димитрий, диакон. Три Пасхи исповедника: О пребывании С. А. Нилуса в Чернигове. *Вера и жизнь*. 2009. № 1–2. С. 33–47;

В Україну С. О. Нілус, як уже згадувалося вище, виїхав ще напередодні більшовицького заколоту 1917 р. і прожив тут близько восьми років. Тож найбільш криваві роки громадянської війни та червоного терору письменник пережив у селі Линовиця Пирятинського повіту Полтавської губернії, зараз – Прилуцький район Чернігівської області.

Точні дати арештів С. О. Нілуса радянською владою досі були невідомі, дізнаємося про них вперше із «чернігівської» слідчої справи. Уперше Нілуса було заарештовано 1 вересня 1924 р. в Линовиці й поміщено до Прилуцької в'язниці, але через шість місяців, 26 лютого 1925 р. його відпустили¹⁰. Другий арешт відбувся в Києві 14 жовтня 1925 р., після чого письменник був «немедленно препровожден в Москву, прямым сообщением, с конвойным» [Арк. 13]. 21 жовтня він вже перебував у тюрмі на Луб'янці¹¹. Через п'ять місяців, 31 січня 1926 р. справу було «совершенно ликвидировано на том основании, что его литературная деятельность, за которую он был арестован оба раза, совершенно прекратилась в 1916 г., до Советской власти, и он был выпущен с обязательством о невыезде из Москвы» [Арк. 13]. 6 квітня письменник отримав вирок: «вільне заслання» у будь-яке місце в СРСР, окрім столичних та крупних промислових міст [Арк. 13]. Відтак 11 квітня 1926 р. родина Нілусів опинилася в Чернігові та оселилася у колишнього поміщика М. М. Комаровського в будинку по вул. Успенській, 29¹². Із листа О. О. Нілус до Н. Ю. Концевич, відправленого в травні 1926 р.,

дізнаємось, що письменника в Чернігові тепло прийняли й увели до кола місцевої церковної інтелігенції: «Страстную почти всю провели в церкви¹³, наслаждаюсь монастырской службой, хотя и очень длинной, но не утомительной. Церковь эта одна осталась православной, и потому в ней соединяются все верующие¹⁴. И большое единение и любовь между ними. Некоторые уже и нас приняли в эту любовь, и на Святой мы были то у одних, то у других и познакомились с очень хорошими семьями, которые и детей своих воспитывают в истине и правде»¹⁵. Початок Страсної седмиці в 1926 р. припав на 30 квітня, Великдень – 5 травня, відповідно Світла (Свята) седмиця, незабаром після якої було написано листа О. О. Нілус, – 6–12 травня. Отже, Нілуси прибули до Чернігова під час Великого посту і Пасху зустрічали вже з новими друзями, які знали й цінували творчість відомого церковного письменника.

Було б дивно, якби С. О. Нілус жив самотньо й не долучився до місцевого церковного та культурного життя. Так, наприклад, 30 грудня 1926 р. на квартирі прихожанки Мельникової (по вул. Леніна, 30) був проведений нелегальний добродійний музичний концерт, організований Нілусом [Арк. 19, 25]. Зібралось близько 30-ти чоловік міської інтелігенції: отримані кошти відправлено чернігівським архієреям, які відбували заслання, – архієпископові Пахомію (Кедрову, 1876–1937) та єпископові Дамаскину (Цедрику, 1877–1937), а також надано допомогу архімандриту Георгію (Смельницькому, 1896–1937), який у той час перебував у чернігівській в'язниці. З Пахомієм та Дамаскиним Нілус був знайомий раніше, зі Смельницьким, – популярним в Чернігові настоятелем «сіхастського» Троїце-Іллінського монастиря, – він встиг познайомитися й подружитися ще

Бельман С. Сергей Нилус: реанимация мифа. *Евреи Левобережной Украины: История и культура*. Материалы VII-го научного семинара (4 апреля 2012 г., г. Чернигов). Чернигов, 2012. С. 43–61.

¹⁰ ДАЧО. Ф. Р-8840. Оп. 3. Спр. 3175. Арк. 13. Далі при посиланні на слідчу справу будемо вказували лише номери аркушів у квадратних дужках в тексті статті.

¹¹ Концевич Н. Ю. Краткое жизнеописание С. А. Нилуса. С. 40.

¹² Шумило В. Схиархимандрит Лаврентий и его время... С. 46; Михайловский Димитрий, диакон. Три Пасхи исповедника... С. 35. У той час це була вул. Південна, на яку перейменовано колишню Успенську, згодом – В. О. Антонова-Овсієнка, зараз знову Успенська. Номер будинку теж був інший – 11-й [Арк. 4].

¹³ Свято-Троїцький собор Троїцько-Іллінського чоловічого монастиря.

¹⁴ У 1926 р. православній Церкві в Чернігові належали лише Троїцький собор та невеличка Іллінська церква, інші були або закриті, або передані «обновленцям».

¹⁵ Цит. за: Концевич Н. Ю. Краткое жизнеописание С. А. Нилуса. С. 41.

до арешту о. Георгія¹⁶. До речі, про музичний благодійний концерт дізнаємося саме зі слідчої справи – допомога репресованому духовенству буде чи не найголовнішим звинуваченням С. О. Нілуса.

Справу №. 36 на «Нилуса Сергея Александровича по 73 ст. УК. У.С.С.Р.» розпочато 24 квітня 1927 р. й виписано ордер за № 24 на «обшук, ревизию, выемку документов и книг положенных запрещений» із зазначенням: «в не зависимости от обыска арестовать» [Арк. 3]. Обшук проведено у цей самий день; згідно з протоколом обшуку, у С. О. Нілуса вилучені лише «книга Гладкова “Путь к познанию бога”¹⁷ и две фотокарточки, т. к. гр-н Нилус отказался назвать фамилии лиц снятых на них» [Арк. 4].

24 квітня 1927 р. святкувався Великдень, отже, відомого й шанованого церковного письменника було заарештовано на Пасху, незабаром після святкового богослужіння та причастя. Навряд чи це було збігом обставин...

Цікаве свідчення щодо сили духу важко хворого 65-річного письменника знаходимо в рапорті оперуповноваженого Чернігівського ДПУ Хатьомкіна, який здійснював обшук і арешт: «Нач. окротдела ГПУ. Рапорт. Доношу что во время производства операции на квартире гр-на Нилуса Сергея Александровича ... Нилус во время операции держал себя спокойно, успокаивал взволнованных жильцов дома и отпускал реплики вроде: “Это мне преподнесли красное пасхальное яичко, я очень рад пострадать за веру” или “Не волнуйтесь все от Бога, он когда-то оплатит за эти неприятности”. По окончании обыска, я об’явил Нилусу, что он арестован и попросил его приготовиться к следованию за мною, на что Нилус попросил попрощатся и собрал всех жильцов дома возле иконостаса находящегося в его комнате затеял целое богослужение. После молитвы Нилус благословил всех присутствующих и последние целовали ему руки. Перед выходом из дому Нилус велел домашним налить для него бутылку святой воды и взял с собою вышел из дому распевая “Христос воскрес” это пение поддерживали и все жильцы дома, вышедшие провожать Нилуса на улицу. Пом. упол. СОО Хатемкин 25. IV. 27 г., г. Чернигов» [Арк. 2].

Лише через два дні, 26 квітня, ухвалено постанови «о принятии дела к производству» [Арк. 1] та «об изменении меры пресечения»: «Мерой пресечения способа уклонения обвиняемого Нилуса Сергея Александровича от суда и следствия и воздействия на ход такового избрать содержание под стражей в Черниговском Допре, о чем об’явить Нилусу под росписку» [Арк. 6]. І тільки 27 квітня зроблено записи в «анкеті для обвинувачених» [Арк. 7–7 зв.] та проведено перший допит [Арк. 9–9 зв.].

Зазначимо, що в постанові «о пред’явлении обвинения» від 27 квітня 1927 р., ухваленій ще до першого допиту С. О. Нілуса й узагалі до проведення слідчих дій, фактично вже було винесено вирок, оскільки в ній чітко прописувалося, до яких саме результатів слідство має прийти: «Я, пом. упол. СОО Черниговского Окротдела ГПУ Хатемкин, рассмотрев дело на гр. Нилуса Сергея Александровича нашел: Что по материалам, имеющимся в деле устанавливается, что Нилус Сергей Александрович в продолжении Марта-Апреля м-цев 1927 г. неоднократно среди гр-н г. Чернигова распространял слухи возбуждающие недоверие к Власти и дискредитировавших ее, руководствуясь ст. 131 УПК постановил: Привлечь гр. Нилуса Сергея Александровича в качестве обвиняемого по данному делу, пред’явив ему обвинение по 73 ст. УК УССР» [Арк. 8]. Окрім слідчого Хатьомкіна, обвинувальну постанову підписав «нач. СОО Колпакчи», затвердив «нач. Окротдела ГПУ Пейзнер».

¹⁶ «Хорошего архимандрита арестовали перед Страстной. Мы успели его еще повидать. Скорбь эта была для всех», – із цитованого вище листа О. О. Нілус до Н. Ю. Концевич (Там же. С. 41). Про архім. Георгія (Смельницького) див.: Шуміло В. Настоятель Троице-Іллінського монастиря Георгій (Смельницький) як один із ідеологів ІПЦ на Чернігівщині: за матеріалами слідчих справ. *Сіверянський літопис*. 2020. № 2. С. 89–106.

¹⁷ Так у тексті; тут і далі подаємо документи без зміни стилістики, правопису тощо.

Стаття 73 Кримінального кодексу УСРР, за якою ОДПУ намагалося засудити С. О. Нілуса, загалом цікава, особливо її останнє речення: «Измьшление и распространение в контр-революционных целях ложных слухов или непроверенных сведений, могущих вызвать общественную панику, возбудить недоверие к власти или дискредитировать ее, карается – лишением свободы на срок не ниже шести месяцев. При недоказанности контр-революционности означенных действий наказание может быть понижено до трех месяцев принудительных работ»¹⁸. Тобто, навіть якщо слідству не вдасться довести провину підслідного, він все одно має бути покараним, хоча б і на незначний термін; головний посил цієї статті – покарання має відбутися за будь-яких обставин.

За твердженням ОДПУ, «матеріали, існуючі в справі», доводили антирадянську діяльність С. О. Нілуса, однак насправді у справі, окрім протоколів допитів підслідного від 27 квітня та 6 травня 1927 р., інших матеріалів – речових доказів, допитів свідків тощо – немає. Перший допит було проведено після пред'явлення постанови, і він, як випливає з протоколу, був досить коротким та поверховим. Слідство цікавило три питання: ставлення письменника до радянської влади, коло його спілкування в Чернігові та ставлення до «політики». На ці питання Нілус коротко відповів: «Отношение мое к Соввласти таково, что время власти пришло и всякое сопротивление и бесполезно и вредно о чем я неоднократно заявлял в беседах с знакомыми мне лицами и заявлял в О.Г.П.У. К политике я отношусь совершенно индифферентно. В г. Чернигове я имел вообще очень ограниченный круг знакомых, бывал только лишь у гр. Флерова, очень редко, раза два или три бывал у Лоцинских и если вел с ними беседы то только на религиозные темы и не касался политики, а если вопросы затрагивались и политические то я всегда заявлял, что время Соввласти пришло, т. е. что всякая другая власть для русского народа не подходит. Пред'явленное мне обвинение я отрицаю и не признаю себя в нем виновным. Больше показать ничего не имею записано верно в чем и расписываюсь» [Арк. 9–9 зв.].

Другий – і останній – допит відбувся через дев'ять днів, 6 травня. Вочевидь, цього разу слідчий задавав більше питань, адже в протоколі допиту відповіді вже займають приблизно 1,5 аркуша дрібним почерком. Запитання слідчого в протоколі не зафіксовані, але, оскільки відповіді розділяються поміж собою абзацами, можна з достатньою долею ймовірності припустити, скільки було запитань і що саме цікавило слідство. Відповіді письменника цікаві й нам, особливо у тій їх частині, що стосується світоглядних позицій, – наприклад, ставлення С. О. Нілуса до радянської влади.

Отже, перше питання – коло спілкування. Ймовірно, слідчим були названі імена людей, із якими С. О. Нілус протягом року перебування в Чернігові спілкувався частіше, ніж із будь-ким іншим, тому відповідь цього разу більш детальна: «К своим первым показаниям я могу добавить что кроме моих знакомых Флерова и Лоцинского я бывал еще несколько раз у священника Ивана Смоличева, обыкновенно я к нему заходил после явки на регистрацию в Окротдел Г.П.У. Бывая у Смоличева я только лишь один раз встретился в саду, около дома где жил Смоличев, Патеру Петра Ивановича. С Патерой мне ни одного раза не пришлось говорить и я совершенно незнаю какие он имеет воззрения на окружающее» [Арк. 10]. Привертає увагу, що серед імен своїх знайомих письменник вдруге називає ім'я відомого філолога та педагога, першого ректора Чернігівського учительського інституту Олексія Павловича Фльорова (1866–1954), із родиною якого Нілуси познайомилися через Комаровських і дружили весь час свого перебування в Чернігові. Священик Іоанн Смоличев (1889–1937), брат відомого українського історика-археолога П. І. Смоличева (1891–1947?), також був найближчим однодумцем і, напевно, духівником Нілусів під час їх чернігівського заслання.

¹⁸ Кримінальний Кодекс УСРР (редакція 1922 р.). *LawBook.online: юридический портал*. URL: <https://lawbook.online/derjavi-prava-istoriya/kriminalniy-kodeks-usrr-64886.html>.

Наступне питання – благодійний концерт на допомогу репресованому духовенству, про який стало відомо ОДПУ. Відповідь чітка та лаконічна: «Ни на каких вечеринках как в 1926 году так и 1927 году я не бывал и фамилию “Мельникова” первый раз слышу» [Арк. 10].

Однак слідство така відповідь не влаштовує й, імовірно, слідчим названо імена чернігівських музикантів, які могли брати участь (чи навіть брали) у нелегальному концерті, тому наступна відповідь Нілуса звучить так: «Из служащих музыкального училища я знаю Богуславского Евгения Васильевича, который бывал у Комаровских и здесь я с ним познакомился, встречался я с ним довольно часто. С гр-ном Голубовым Василием Сергеевичем я знаком по церкви и бывал у него дома несколько раз на первой неделе великого поста, когда я говел и [у] Голубова обедал» [Арк. 10–10 зв.].

Із духовенства Нілус додає лише одне ім'я, але з цікавою подробицею: «Из священников у меня дома бывал – Смоличев Иван, заходил ко мне как знакомый, при том очень редко. Игумен Антоний – причащал и исповедовал мою больную сестру и один раз присоединял к православию гр-ку Анну Александровну Эрлингейн, лютеранку, проживает сейчас в г. Ленинграде, куда выехал приблизительно в октябре м-це прошлого года. Во время посещения знакомыми священниками Иваном и Антонием моего дома – раза два или три мы [нерозбірливо] певали вечерние молитвы, но эти моления не носили общественного характера и на них присутствовали бывшие дома мои домочадцы» [Арк. 10 зв.]. Отже, перебуваючи на засланні в Чернігові, С. О. Нілус вів широке листування і навіть повернувшись до православ'я лютеранку із далекого Петрограду, що, звичайно, потребувало чимало зусиль, аргументів і навряд чи обійшлося одним коротким листом. Цікаво й те, що для приєднання Г. О. Ерлінгейн до православної Церкви С. О. Нілус «відрядив» до Петрограду ігумена чернігівського Троїце-Іллінського монастиря, а не попросив це зробити когось зі знайомих петроградських священників.

П'яте питання найбільш цікаве, адже воно стосується ставлення відомого церковного письменника до радянської влади. Наведемо відповідь повністю – дослідникам творчості С. О. Нілуса вона стане у пригоді. Треба, однак, пам'ятати, що запис у протоколі вів слідчий, а не сам Нілус, тому за помилки та неточність «цитовання» письменник відповідальності не несе: «Мой взгляд на существующее сейчас положение таков: я считаю что пришло время мировой Соввласти, христианство исполнило свое предназначение и истиная церковь Христова пришла к заключительному моменту своего земного существования, при исповедывании веры этой в полноте и чистоте весьма ограниченным числом православных христиан, к которым принадлежу и я. Как я уже заявлял, всякая борьба против Советской власти не только бесполезна но и вредна этому остатку христиан, давая повод подозревать их в активном или пассивном сопротивлении власти, чего на самом деле нет и быть не может по учению христианскому. На основании существующих мировых политических кон'юктур по газетам и моим многолетним исследованиям мне известным, в согласии с пророчествами христианскими и талмудическими в ближайшее время надо ожидать установления единовластия во всем мире, которое в принципе, возможно, является уже осуществлением. Полное же осуществление¹⁹⁵ этого единовластия должна совершить деятельность Сов. власти. Предшествоем этого единовластия должно явится мировое потрясение в виде всемирной войны или социалистической революции. Те или иные уклонения от этого в виде неудачной германской революции, китайской я считаю проходящим и мало имеющим значение для выше указанной цели.

І на основанні изложеного я категорически заявляю, що не могу быть виновным в преступлении инкриминируемом мне в пред'явленной статье Уголов. Кодекса» [Арк. 10 зв.–11].

¹⁹ Так у протоколі записано рукою слідчого, потрібно читати – «осуществление».

І нарешті – остання відповідь, суто релігійного характеру, витримана в православно-догматичному есхатологічному ключі, хоча припускаємо, що слідчий очікував від письменника іншого – ксенофобських висловлювань або щось подібне, адже в обвинуваченні була спроба «нав'язати» Нілусу (як першому публікатору т. зв. «Протоколів сіонських мудреців») антисемітизм: «Отношение мое к еврейскому вопросу в достаточной степени выяснено О.Г.П.У. и заключается в ожидании обращения остатков Израиля к распятому Христу. Остаток этого Израиля я вижу в так называемых “ортодоксах-евреях”, ныне представляющих собою крайнее меньшинство еврейского народа. Обращение это должно по нашим преданиям христианским должно совершится перед самым вторым пришествием Христовым, когда остаток верующего еврейства убедится, что ожидаемый ими Мессия, не есть Мессия истинный, а [истинный] есть тот кого они распяли. Как это совершится покажет только будущее, мне лично известно от евреев с которыми приходилось беседовать, что явление мессии ожидается ими в 1928 году.

Этот же взгляд я высказывал в кругу своих знакомых, но высказывать его приходилось очень редко, т. к. я избегал разговоров на эту тему» [Арк. 11].

Більше у слідства питань до письменника, імовірно, не було, тож не було більше і допитів.

Ще 30 квітня на ім'я окружного прокурора надійшла заява від дружини Сергія Олександровича, Олени Олександрівни. У цій заяві наведені важливі біографічні факти з життя письменника, раніше невідомі, тож її також варто подати повністю²⁰:

«На основании того, что муж мой в преклонных годах (65-й г.) и страдает опасной сердечной болезнью (расширение аорты), при которой от изменения обычных условий жизни и всяких волнений, по мнению докторов, может последовать внезапная смерть, я ходатайствую о его освобождении от тюремного заключения.

Мой муж был уже два раза арестован, и это сильно отозвалось на его здоровье.

Первый раз в селе Заречье, около Пирятина, Полт[авской] губ[ернии] 1 сент[ября] 1924. Помещен в Прилукский ДОПР, а 14 сент[ября] в Киевский О.Г.П.У., где просидел 6 месяцев и был выпущен 26 февр[аля] 1925 г.

14 окт[ября] 1925 г. был снова арестован и немедленно препровожден в Москву, прямым сообщением с конвойным, где просидел при О.Г.П.У. 4 месяца до 31 янв[аря] 1926 г., когда дело его было совершенно ликвидировано на том основании, что его литературная деятельность, за которую он был арестован оба раза, совершенно прекратилась в 1916 г., до Советской власти, и он был выпущен с обязательством о невыезде из Москвы, и 6 апр[еля] того же года ему было объявлено разрешение жить в любой местности С.С.С.Р. кроме главных городов, с обязательством явиться при приезде в местный О.Г.П.У., но без регистрации.

Выбрав Черниговскую губ[ернию], он явился в О.Г.П.У., где местная власть обязала его являться 2 р[аза] в месяц, и ему пришлось поселиться в самом городе, т. к. средств [для] поездки мы не имеем. Он являлся аккуратно 2 раза в месяц, что зимой очень вредно для его здоровья, и он просил разрешить являться 1 р[аз] в месяц, но в этом было отказано. Никаких замечаний ни разу не получал, ни в каких делах не был замешан. При выдаче ему свидетельства взамен выданного в Москве, не было отмечено о его праве жить в любой местности С.С.С.Р. Написано, что он выслан в Чернигов, что не соответствует истине²¹.

По всем изложенным причинам, совершенно не понимаем, почему он после обыска, кот[орый] не дал никаких результатов, был снова 24 апреля арестован.

²⁰ Заяву написано в дорадянській орфографії.

²¹ У справі є довідка, у якій зазначено, що «Нилус Сергей Александрович админисльный [тобто “админссьльный” – В.Ш.] [с] обезательн. явкой Гпу через каждые две недели» [Арк. 5]. Навіть у цій коротенькій довідці є аж п'ять грубих орфографічних помилок.

Прошу Т. О. Прокурора рассмотреть его дело.

Жена арестованного Сергея Нилуса
Елена Александровна Нилус» [Арк. 13–13 зв.].

У верхньому лівому кутку заяви резолюція прокурора: «Нач. Окр. відд. ДПУ. Прошу обміркувати питання про заміну міри припинення на іншу, не зв'язану з позбав. волі» [Арк. 13]. І окремим листом: «До начальника Окрвідділу Д.П.У. Надсилаючи при цьому заяву гр. Нілус Олени Олександровни, прошу обміркувати питання про зміну міри припинення відносно гр. Нілуса Сергія Олександровича на не зв'язану з позбавленням волі та про наслідки мене повідомити». Підписи: «Чернігівський Окрпрокурор Брагинський. Старший Секретар Сахновський» [Арк. 12].

І тут розпочинається справжнє змагання між прокурором та ДПУ в буквальному сенсі за свободу письменника.

6 травня, у день другого допиту С. О. Нілуса, вище процитований припис прокурора вже був завізований начальником окружного відділу ДПУ [Арк. 12]. Можливо, другий допит навмисно провели після отримання припису прокурора щодо звільнення Нілуса, аби роздобути додаткові докази його антирадянської діяльності.

7 травня у присутності представника ДОПРу комісія з 3-х лікарів провела медичний огляд підслідного, висновки комісії: «гр. Нилус страдает эмфиземой легких, расширением дуги аорты, кардиосклерозом с компенсацией сердца, почему подлежит больничному лечению, впредь до восстановления компенсации. В общем болезненные изменения постоянные, по существу неизлечимые» [Арк. 15–15 зв.]. Отримавши висновки медичного огляду, прокурор приймає постанову: «Беручи до уваги, що попереднім слідством не добуто досить підстав, щоб віддати Нилуса Сергія під суд, через те, що не встановлено конкретних даних, які б висвідчували Нилуса в розповсюдженні контр-революційних чуток, а тому й керуючись 2 п. 206 арт. КПК та арт II Положення про Надзвичайні Сесії, постановив: Кримінальне переслідування гр-на м. Москви Нилуса Сергія Олександровича 65 років, в справі про обвинувачення його за 73 арт. К.К., дальшим переведенням припинити, скасувавши обрану що до нього міру припинення – утримання під сторожею. Постанову цю разом зі справою надіслати до Чернігівського Окрвідділу ДПУ для виконання та надіслання справи на схованку до Архіву ДПУ УРСР. Окружний Прокурор Брагинський» [Арк. 17].

У відповідь ДПУ 10 травня приймає власну постанову: «принимая во внимание отсутствие в деле достаточного количества данных, изобличающих Нилуса в совершении преступлений, в следствии чего дело не может быть направлено для заслушания в суд, руководствуясь п. 2 206 ст. УПК постановил: Дальнейшее проведение предварительного следствия против гр-на Нилуса Сергея Александровича ... за отсутствием достаточных улик для предания суду – прекратить. Мэру пресечения, избранную в отношении Нилуса – содержание под стражей в Допре не изменять, до разрешения вопроса Особым Совещанием при ГПУ УССР, об административной высылке Нилуса за пределы УССР, как социально-опасный элемент» [Арк. 14]. Підписи ті ж самі – слідчого та керівників Чернігівського ДПУ.

Отже, попри рішення окружного прокурора про звільнення С. О. Нілуса з-під варті, ДПУ приймає контр-рішення: тримання під вартою, остаточно ж вирішення питання перекласти на центральне керівництво ДПУ в Харкові, але неодмінно із висилкою письменника «за пределы УССР». У 1920-ті роки адміністративне заслання стало розповсюдженою мірою покарання – як правило, його застосовували в тих випадках, коли доказів для суду недостатньо або їх взагалі не було, а «проблемної» людини будь-що треба позбутися²².

²² Наприклад, саме в такий спосіб у 1925 р. було вислано за межі України очільника чернігівської єпархії єпископа Дамаскіана (Цедрика), див.: Шуміло В. Єпископ Глухівський та Ніжинський

13 травня прийнято нову постанову про запобіжний захід: «принимая во внимание, что дело № 36 направляется в Особое Совещание ГПУ УССР для определения меры наказания Нилусу постановил: Мерой пресечения способа уклонения обвиняемого Нилуса Сергея Александровича от наказания избрать содержание под стражей в Черниговском Допре, о чем об'явить Нилусу под росписку. Копию настоящего постановления направить Окрпрокурору» [Арк. 18]. У прийнятому цього ж дня обвинувальному висновку на двох аркушах головний висновок такий: «считать установленным, что гр-н Нилус Сергей Александрович ... обвиняется в том, что вел среди верующих тихоновской общины анти-советскую агитацию и распространял различные провокационные слухи, возбуждающие недоверие к Соввласти и дискредитирующие ее в глазах широких масс населения, т. е. преступление предусмотрено 73 ст. УК УССР, а посему полагаю: Возбудить перед Особым Совещанием ГПУ УССР ходатайство на предмет заключения административно-высланного из г. Москвы гр. Нилуса Сергея Александровича в концлагерь сроком на 2 года, как социально-опасного элемента» [Арк. 20]. І рішення щодо перебування письменника під вартою: «Арестованного Нилуса С. А. находящегося под стражей в Допре не освобождать, перечислив его за Особым Совещанием ГПУ-УССР» [Арк. 20].

17 травня під грифом «Таємно. Терміново» до ДПУ надходить чергова вимога прокурора; після переліку порушень щодо процесуальної сторони ведення слідства, висновки: «пропоную в найкоротший термін виправити всі вказані вище хиби, а окрім того вжитий проти гр. Нілуса захід запобігання – утримання під вартою, як такий, що не вимагається обставинами справи, замінити підпискою про невийїзд з м. Чернігова, звільнивши його негайно з під варті» [Арк. 22]. 19 травня в ДПУ приймають рішення: «Имея в виду имеющееся предложение прокуратуры № 180 от 17/V с. г. об освобождении Нилуса из под стражи, руководствуясь 164 ст. УК постановил: В отношении Нилуса С. А. меру пресечения изменить, избрав подписку о невыезде. Копию настоящего постановления направить Окрпрокурору» [Арк. 23]. До справи навіть підшито підписку про невийїзд, написану власноруч Нілусом того ж таки 19 травня [Арк. 24].

20 травня Чернігівське ДПУ приймає «Заключительное постановление» по справі С. О. Нілуса, яке майже слово в слово повторює попереднє, однак замість концтабору на цей раз пропонується «админвысылка ... из пределов УССР сроком на 2 года». В останньому абзаці констатується, що «освобожденный Нилус С. А. находится на свободе, освобожденный под подписку о невыезде» [Арк. 26]. Отже, окружний прокурор м. Чернігова Брагинський домігся таки звільнення хворого 65-річного письменника з-під варті: 20 травня С. О. Нілус вже перебував серед рідних йому людей.

25 травня чернігівська прокуратура приймає постанову, підписану цього разу не окружним прокурором, а його заступником Р. П. Новицьким: «беручи до уваги: 1) що як видно із матеріалів справи гр. Нілус С. А. було притягнуто до карної відповідальності за 73 арт. К.К. і за силою того, що попереднім слідством не здобуто досить конкретних даних на підставі яких можна було б притягнути до карної відповідальності, справа за постановою Окрпрокурора з 13/V ц. р. була припинена, алеж беручи на увагу те, що агентурними заходами ДПУ досить виявлена винність гр. Нілус С. А. в активній анти-радянській діяльності та дискредитації радвлادی, що становить досить підстав, за силою постанови Ц.В.К. С.Р.С.Р. з 28/III-1924 р. що до адмінвизнання постановив: З клопотанням Окружного Відділу Д.П.У. з 20/V-ц. р. про адмінвизселення погодитись. Міру запобігання гр. Нілус С. А. залишити без зміни. Справу повернути до Окрвідділу Д. П. У. для виконання» [Арк. 28]. 26 травня цю постанову передано в Чернігівське ДПУ [Арк. 27], яке відправило справу С. О. Нілуса до Харкова.

6 серпня Особлива Нарада при Колегії ДПУ УСРР приймає рішення: «Принимая во внимание, что Нилус – использовал религиозный фанатизм масс в целях дискредитации Соввласти, систематически распространяя провокационные к-р. характера слухи – признать соц. опасным элементом и возбудить ходатайство перед Особ. совещанием при Кол. ОГПУ о высылке его за пределы УССР сроком на три года» [Арк. 2]. Отже, остаточне рішення щодо вислання С. О. Нілуса з України мала прийняти Москва.

24 серпня справу із Харкова відправлено до Москви «на предмет санкционирования постановления при Коллегии ГПУ УССР от 6/VIII-27 г. о высылке его за пределы УССР сроком на три года. Обвин[яемый]. находится на свободе под подписку о невыезде» [Арк. 1].

На початку грудня²³ «пом. уполномоченного 6-го Отделения СООГПУ Якова, рассмотрев дело за № 50035 по обвинению Нилус Сергея Александровича по 58/10 ст. УК, находящегося на свободе, нашла: Нилус Сергей Александрович 65 лет, писатель в гор. Чернигове/УССР – ведет антисоветскую и антисемитскую агитацию путем распространения своих произведений, к. р. содержания. Следствием инкриминируемое гр. Нилус обвинение по 58/10 ст. УК подтверждается материалами, имеющимися в деле», а тому: «Дело передать на рассмотрение Тройки при Секретном Отделе ОГПУ» [Арк. 29]. 5 грудня «трійка» постановила: «Нилуса Сергея Александровича – из под стражи освободить, лишив права проживания в Москве, Ленинграде, Ростове Н/Д, означен. губ. и Украине сроком на три года. Согласно ст. 6 амнистии от 6/XI-27 г. срок наказания сократить на одну четверть. Дело сдать в архив» [Арк. 30].

Із Чернігова Нілуси виїхали наприкінці весни 1928 р., встигли навіть відсвяткувати Великдень, який у тому році припав на 15 травня²⁴. Цікавий збіг обставин: напередодні Пасхи 1926 р. родина Нілусів приїхала до Чернігова, у перший день Пасхи 1927 р. С. О. Нілус був заарештований, невдовзі після Пасхи 1928 р. Нілуси залишили місто. В останні дні квітня 1928 р. вони вже перебували в с. Крутець Володимирської губернії, де оселилися в будинку священика Василя Смірнова на його запрошення²⁵.

Зберігся розлогий лист С. О. Нілуса до Л. О. Орлова від 9 лютого 1928 р., відправлений ним із Чернігова – богословський аналіз церковної ситуації, що склалася на той час в СРСР, а саме – політики митрополита Сергія (Страгородського; 1867–1944) з підпорядкування православної Церкви богоборницькій владі²⁶. Головне питання, яке розглядає письменник: «Может ли Церковь, которая есть “столп и утверждение истины” [1 Тим. 3:15], может ли она и ее иерархия, при каких угодно случаях и для каких угодно целей становиться на путь лжи и человекоугодничества?»²⁷ Після ретельного аналізу відповідь: «в Церкви лукавствующих нет и не может быть Тела и Крови Господних»²⁸. Фактично, це останній твір письменника, принаймні з тих, що наразі відомі, а отже, із Україною пов'язаний не тільки розквіт його письменницького таланту, а й завершення літературної діяльності.

Останній документ 1920-х рр., що міститься у «чернігівській» справі С. О. Нілуса – повідомлення від 30 січня 1929 р. за № 1339 із Володимирського ОДПУ центральному керівництву в Москві про смерть письменника: «Уведомляем, что стоявший у нас на учете адмвысл. с лишением права проживания в Москве, Ленинграде, Ростове н/Дону и Украине, согласно постановления Особ.

²³ Чомусь у цьому документі забули вказати дату його прийняття, надруковано лишень: «...» Декабря 1927 г.».

²⁴ Михайловский Димитрий, диакон. Три Пасхи исповедника... С. 46.

²⁵ Орлова-Смирнова М. В. Последние дни Нилуса. Хоругвь: Сборник статей. Москва: Издание Храма Спаса Нерукотворного образа при Андрониковом монастыре, 1994. Вып. 2. С. 102.

²⁶ Нилус С. А. Письма. *Неизвестный Нилус* / Публ., сост., коммент. Р. В. Багдасаров, С. В. Фомин. В 2-х тт. Москва: Паломник, 1995. Т. 2. С. 197–208.

²⁷ Там же. С. 198.

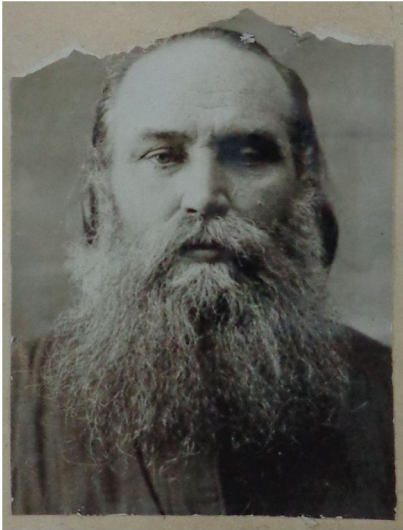
²⁸ Там же. С. 204.

Совещ. при Коллегии ОГПУ от 5/ХІІ-27 г. Нилус Сергей Александрович – 14-го января с/г умер от паралича сердца вследствие чего с учета а/выс. нами с учета. Пом. Нач. ВГО ОГПУ Хандриков. Начальник 3-го отделения Александров» [Арк. 31]. Це «уведомление о снятии с учета а/в Нилус С. А.» було переслане із Москви до Чернігова й підшито до справи.

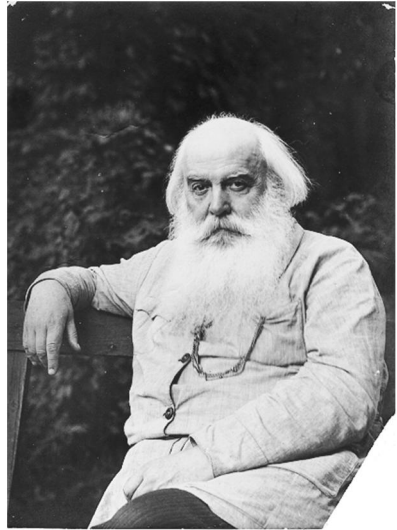
Є у справі ще фотографія, на якій, згідно матеріалів слідства, зображений С. О. Нілус, але насправді на ній інша, невідома нам людина [Арк. 34]. Як слідчий міг переплутати фотокартки, адже він спілкувався із підслідним і не міг не бачити, що на фото інша людина, залишається загадкою. Решта матеріалів справи [Арк. 33, 35–38] – документи часів «перебудови»: 17 липня 1989 р. письменника було реабілітовано.

Отже, завдяки декомунізації в Україні та розсекреченню архівів політичних карних органів СРСР ми мали змогу проаналізувати слідчу справу Чернігівського ОДПУ на відомого церковного письменника Сергія Олександровича Нілуса та відтворити раніше невідомі сторінки його біографії.

Додаток

1. Фотографія Псевдонілуса зі слідчої справи № 36 Чернігівського ОДПУ від 24 квітня 1927 р. – ДАЧО. Ф. Р-8840. Оп. 3. Спр. 3175. Арк. 34.

2. Фотографія «справжнього» С. О. Нілуса, зроблена в Чернігові влітку 1927 р. в саду біля будинку Комаровських невдовзі після звільнення із ДОПРУ. На звороті надпис: «Сергій Александрович». – Архів Чернігівської громади ІПЦ.

References

Belman, S. (2012). Sergey Nilus: reanimatsiya mifa [Serhey Nilus: Reanimation of the Myth]. *Evrei Levoberezhnoy Ukrainy: Istoriya i kultura. Materialy VII-go nauchnogo seminara (4 aprelya 2012 g., Chernigov)*. Chernihiv, Ukraine.

Mikhaylovskiy, D. (2009). Tri Paskhi ispovednika: O prebyvanii S. A. Nilusa v Chernigove [Three Easter of Confessor: On the Stay of S. A. Nilus in Chernigov]. *Vera i zhizn – Faith and life*, 1–2. Chernihiv, Ukraine.

Strizhev, A. (1999). Po sledam Sergeya Nilusa: Razdumia. Vstrechi. Razyskaniya [In the footsteps of Sergey Nilus: Reflections, meetings, searches]. Moscow, Russia.

Shumilo, V. (2001). Skhiarkhimandrit Lavrentiy i ego vremena: Ocherk tserkovnoy istorii Chernigovshchiny (1868–1950 gg.) [Chiarchimandrite Lawrence and His Time: An Outline of the Church History of Chernigov Region (1868–1950)]. Chernihiv, Ukraine.

Шуміло Віталій Вікторович – головний редактор наукового альманаху «Чернігівські Афіни», науковий секретар Науково-дослідного центру вивчення історії релігії та Церкви імені Лазаря Барановича, Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка (просп. Миру, 13/106, м. Чернігів, 14021, Україна).

Shumilo Vitaliy V. – Chief editor of the «The Athens of Chernigov» academic journal, academic secretary of the Lazar Baranovich Research Institute of Religion, PhD candidate in history at the T.G. Shevchenko “Chernigiv Collegium” National University (13/106 Peace Avenue, Chernihiv, 14021, Ukraine).

E-mail: veraizhizn@gmail.com

CHERNIHIV EXILE OF S. A. NILUS DURING 1926–1928: ON MATERIALS OF OGPU INVESTIGATION FILE

The biography of a pre-revolutionary religious writer S. A. Nilus (1862–1929) has now been rather extensively investigated, and his books dedicated to Orthodox devotees of piety are again republished, being largely popular among the reading public. However, until recent time the writer’s biography still has had “blank spots” mainly due to absence of necessary documents, and that resulted in some of his life and activity periods still remaining unexplored. One of them is the exile of S. A. Nilus to Chernihiv during 1926–1928 and his arrest there in 1927, followed by deportation outside the Ukrainian SSR. This period has been mentioned only episodically in literature, since the materials on the writer’s residence in Chernihiv, his arrest and being under investigation etc. have been classified until now. Soviet punitive organs archives disclosure, particularly Ukrainian OGPU–NKVD investigation files of 1920–1930s, enabled the uncensored research of S. A. Nilus file in Chernihiv, followed by introduction of its materials into scientific circulation in full scope. This article provides the first thorough analysis of Chernihiv OGPU investigation file No 36 against S. A. Nilus, its documents revealing previously unknown facts of the writer’s biography, dates of his arrests, social network in Chernihiv etc.

Key words: S. A. Nilus, religious writer, Church persecutions, Chernihiv eparchy, repressions in the USSR.

Дата подання: 10 лютого 2021 р.

Дата затвердження до друку: 15 березня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Шуміло, В. Чернігівське заслання С. О. Нілуса 1926–1928 рр.: за матеріалами слідчої справи ОДПУ. *Сіверянський літопис*. 2021. № 2. С. 19–30. DOI: 10.5281/zenodo.4740145.

Цитування за стандартом APA

Shumilo, V. (2021). Chernihivske zaslannia S. O. Nilusa 1926–1928 rr.: za materialamy slidchoi spravy ODPU [Chernihiv exile of S. A. Nilus during 1926–1928: on materials of OGPU investigation file]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2, 19–30. DOI: 10.5281/zenodo.4740145.

